

**İLK AZƏRBAYCAN - TÜRK QƏZETİ “ƏKİNÇİ”DƏ
KİTAB VƏ KİTABXANA MƏSƏLƏLƏRİ****G.M. MƏMMƏDOVA***Bakı Dövlət Universitet*

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimi Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” qəzetində xalqın maariflənməsi yolunda gördüyü işlərdən, kitab və kitabxanaların bu prosesdəki rolundan bəhs edilir.

Məşhur Azərbaycan jurnalisti və maarifçisi Həsən bəy Zərdabının (1842-1907) 1875-1877-ci illərdə nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzeti ilə əlaqədar xidmətləri kifayət qədər öyrənilmişdir. Lakin onun çoxsahəli fəaliyyəti içəri-sində hələ tədqiq olunmamış məsələlər də az deyildir. Kitablardan və kitabxanalardan problemi həmin məsələlərdən biridir. Milli mədəniyyətimizin bu vacib sahəsi H.Zərdabini bütün fəaliyyəti boyu düşündürmüşdür. H.Zərdabi qədər bu sahədə az-çox fəaliyyət göstərən mütərəqqi fikirli maarifçilər olmuşdur. Xüsusilə Şərqi görkəmli yazıçısı, dramaturqu, filosofu Mirzə Fətəli Axundzadənin bütün fəaliyyəti kitab mədəniyyətinin tərəqqisi uğrunda mücadilə ilə möhkəm bağlıdır. O, belə hesab edirdi ki, mətbəəsiz və nəşriyyatsız, ədəbiyyatsız və mətbuatsız, məktəbsiz və kitabxanasız, tənqidsiz və biblioqrafiyasız heç bir xalq tərəqqi edə bilməz. H.Zərdabi öz müəlliminin bu istiqamətdəki yaradıcı əməyindən, məsləhətlərindən daim faydalanmışdır.

Bütün tərəqqipərvər insanlar kimi, H.Zərdabi üçün də kitab və mətbuat böyük nemət, kitabxana mənəvi əlaqələr və zəngin ideyalar evi idi. “Kağıza bükülmüş” günəş şüaları ilə H.Zərdabi adamların mənəvi ehtiyacını ödəməyi, qəlbini və həyat yolunu işıqlandırmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdu. Xalqın taleyi ilə bağlı olan mühüm məsələlərə H.Zərdabi də M.F.Axundzadə kimi cavab verirdi: “Qəzetlər, jurnallar, kitablardan bilim öyrənmək üçün yeganə düzgün yoldur”.

H.Zərdabının fikri ilə müasir Azərbaycan kitabxanaşünaslığının banisi prof. A.Xələfovun düşüncələri üst-üstə düşür: “Kitabxana elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və təhsil kimi mənəvi sərvətlərə dair çap əsərlərinin, məlumatın, biliyin yayılmasında fəal iştirak etməklə tərbiyə prosesinə, bəşəri, əxlaqi biliklərə yiyələnmə prosesinə, cəmiyyətin inkişafına yardımçı ola biləcək intellektual səviyyəli insan yetişdirilməsi prosesinə xidmət göstərir” [1, 11].

H.Zərdabının 1874-cü ildə İstanbuldan 10 put şrift gətirib “Əkinçi”nin nəşrinə başladığı ildə, yəni 1875-ci ildə Zaqafqaziya ərazisində rus dilində 15 dövrü mətbuat və 42 kitab, gürcü dilində 3 mətbuat orqanı və 26 kitab, erməni dilində 5 mətbuat və 23 kitab nəşr edildiyi halda, Azərbaycan türkcəsində

cəmi bir qəzet – “Əkinçi” nəşr edilmişdir [1, 4]. Həmin vaxtda İstanbulda 55 kitabxana vardı [1, 5].

Yaxşı kitabın və qəzetin hər biri vətənin mənəvi sərvəti hesab olunur. Lakin hakim dairələr Azərbaycan türkcəsində kitab nəşr etmək yolunu bağlamaqla mənəvi inkişafa mane olurdu. Bele bir çətin şəraitdə çıxan “Əkinçi” qəzetinin sözü M.F.Axundzadə sözünün məntiqi davamı olsa da, səsi əsrin səsi idi. Qəzetin naşiri, redaktoru, korrektoru və mürəttibinin ancaq bir adamdan (H.Zərdabidən) ibarət olmasına baxmayaraq “Əkinçi” hər şeyi, hər yeri görür və demək olar ki, həyatın bütün qaranlıq sahələrinə işıqlı ideyalarla müdaxilə etmək üçün axar çay kimi hər yana yol tapırdı. Onun mücadilə və səylərə mütərəqqi ideyaları yaymaq məqsədi daşıyırdı. Qəzetin ilk buraxılışlarından başlayaraq H.Zərdabi bu ideyaya sadıq qalmış və həmvətənlərini “qəflət yuxusundan” oyatmaqda çox iş görmüşdür.

H.Zərdabi kitab və mətbuata yalnız mütaliə vasitəsi kimi deyil, həyatın çətinliklərinə qarşı məğlubedilməz silah kimi baxırdı. “Qədim tarixlərdən məlumdur ki, ... o millətlər ki, geridə idilər, özlərinin ədəbiyyat və mətbuatlarının o dərəcəyə qədər tərəqqi etdirdilər ki, bunun da nəticəsində indi qabaqda gedən və getməkdə olanırlar”.

“Birjeviye vedomosti” qəzetindən alınıb “Əkinçi”nin ilk buraxılışında dərc edilmiş bir xəbərdə göstərilir ki, Səmərqəndin yaxınlığında olan Əfrasiyab düzündə general Abramovun hökmü ilə aparılan qazıntılar zamanı bir çox qədim zərgərlik şeyləri və s. tapılmışdır. “Bunlardan Abramov 30 qədim əlyazma kitab alıb”. Daha başqa bir misal: “1873-cü ildə Aybers adlı nemes Misirin Jize şəhərinin yaxınlığında bir ərəbdən bir tibb kitabı alıb ki, o kitab 3427 il bundan əvvəl yazılıb. Bu qədimlikdə tibb kitabı heç yoxdur”.

Bu kimi faktları xatırlatmaqla qəzet ilk buraxılışlarından başlayaraq öyrədirdi ki, təkə ana dili vasitəsilə deyil, xarici dilləri öyrənməklə də bu dillərdə olan ədəbiyyatı mütaliə edib dünya elmindən xəbərdar olmaq olar. Qafqazlılar isə “nəinki mümkün olduğu qədər xarici dillərə vəqif olmağa səy etməzlər, hətta Qafqaz dillərini mükəmməl öyrənməzlər. “Firəngistan əhli... üç-dörd müxtəlif dillərdə danışirlər”. Onlar yaxşı bilirlər ki, bir neçə dildə kitab, habelə “qəzet və jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir...” Buna görə “xarici vilayətlərin adamları” Qafqaz haqqında elə danışarlar ki, yerli əhali heyrətdən donub “mat və mütəhəyyir qalar...”. Bunu bilməyən bəzi həmvətənlərim bəlkə “Əkinçi”nin “bina olmağının xəbərini də eşitməyiblər”. Halbuki bu şad xəbəri Londondan eşidib nəinki alqışlamışlar, hətta “bir kitabın bir fəslinin türk dilində olan tərcüməsini bizə göndərirlər ki, onun səhvini düzəldək...”

H.Zərdabi geniş erudisiyalı alim kimi elmi kitabların nəşrinə və yayılmasına daha çox üstünlük verirdi. Onun bu qayğısı “Əkinçi”nin üçillik buraxılışından qırmızı bir xətt kimi keçir. “Əkinçi” yazırdı: “...bizim dildə elmi

kitablar yoxdur". Dünyanın ən yaxşı "elmi kitabları öz dilimizə tərcümə edib uşaqlarımıza elm yolu ilə təbiiyə" vermək üçün "ittifaq və hümmət gərəkdir" ki, "meşenin susuz qalan ağacı kimi" gələcəkdə tələf olmayacaq.

O zamanlar kitabların əksəriyyəti xaricdən gətirildiyindən H.Zərdabi ürək ağrısı ilə etiraf etmişdir ki, təkcə kitab və qəzet deyil, "libasdan tutmuş bəzi yeməli şeylərə cən xarici dövlətlərdən gətiririk... Bu yoxsulluğumuzun... səbəbi elmsiz qalmağımızdır" [3].

H.Zərdabi bəzi Şərqi ölkələrindən kitab gətirməyi müsbət hal kimi qiymətləndirmişdir: "...hər Məkkəyə gedən özü ilə bir kitab gətirsə", yəqin ki, onları "öz dilimizə tərcümə elədirib çap etmək" istəyənlər tapılar. Nəticədə tərcümə vasitəsilə xalqın kitaba olan ehtiyacı qismən ödənilir.

Çox vaxt əsərlər də adamlar kimi səhvsiz olmur. Aşkar edilən, lakin düzəldilməyən səhv daha təhlükəlidir. Belə əsərlər tənqiddə, onların müəllifləri məzəmmətə möhtac olmuş və olmaqdadır. Məsələn, Şərqi ölkələrinə daha çox səyahət etmiş məşhur şərqşünas Vamberinin "İslam: Şərqi həyatı və əxlaqı üzrə oçerklər" kitabı haqqında qəzetinin iki buraxılışında H.Zərdabinin tənqidi yazı verməsi də bu kimi məsələrlə əlaqədardır. Vamberinin qənaətinə görə laqeydlik və ətalətə görə "500 ildən artıqdır ki, İslam zülmətə qərq olub, elmdən və dünyadan bixəbər" qalmışdır. H.Zərdabinin hədəfə tuşlanan sərrast cavabı bu fikri təkzib edir: "Vamberinin bu barədəki "kəlamı düşmən sözüdür", dünyaya böyük dahilər, misilsiz əsərlər bəxş edən Şərqi xalqlarına böhtandır. Buna görə "yaxşı olardı ki, onu oxuyanlar fikir ilə oxusunlar".

H.Zərdabi "Əkinçi" vasitəsilə qayəsiz kitabları tənqid, yaxşı kitabları təqdir edir, onların müxtəlif dillərə tərcüməsini və nəşrini alqışlayırdı. O, belə hesab edirdi ki, yaxşı əsər təkcə müəllifin deyil, həm də xalqın nailiyyətidir.

Ən yaxşı əsərlərin tərcümə və çapına səy göstərmək məqsədilə H.Zərdabi tez-tez M.F.Axundzadə ilə məsləhətləşər, ondan kömək alardı. Bu mənada o yazırdı: "Qafqaz müsəlmanlarının təqdirən Vəkili-naməlum... bizim əsrdə olan mütərcimlər Ərəb kitablarını Fars və Türk dilinə tərcümə edib, çapına da səy göstərsələr kitab bolluğuna yol açılar" [3].

H.Zərdabinin bəzi müasirləri ona kitab göndərərək rəy verməyi və çapına qayğı göstərməyi xahiş etmişlər. Məsələn, tərəqqipərvər şair Seyid Əzim Şirvani bir məktubunda H.Zərdabiyə yazmışdı ki, uşaqların mütaliyyəyə olan ehtiyacını nəzərə alıb mən ana dilində bir kitab yazmışam. Səy edirəm ki, "əgər mümkün olsa çap olunsun..."

Ensiklopedik bilik sahibi olan H.Zərdabi dünya kitab mədəniyyətinin nailiyyətlərini izləyərək müasirlərini xəbərdar edirdi ki, "Bokl adlı filosof ingilis tayfasının və Dreper adlı filosof tamam Avropa əhlinin bilik və ağıllarının bu mərtəbəyə çatmağının tarixini yazıblar və bu tarixi yazmaqdan ötrü keçən zamanların kitablarını tam oxuyublar..." Təəssüf ki, "bizlərdə kitab inşa edən yoxdur". Elə kitablar yazırlar ki, "nəinki onları çap etmək olmur, hətta adam

olan kəs onu oxuyanda əti ürpəşir". H.Zərdabi belə üzdənirəq əsərlərə və müəlliflərə qarşı çıxaraq onlara müxtəlif dövrlərin görkəmli elm və sənət adamlarının irsini nümunə göstərirdi: Əl-Razi, İbn-Sina, Bəkl və başqaları.

H.Zərdabi belə hesab edirdi ki, xalqı təkə bir qəzetin ideyalar süfrəsi ətrafına toplamaqla iş bitməz. Qəzet mütaliə aqlığı keçirənlərin marağını artırmaq üçündür. Doyunca mütaliə etmək zərurəti isə yalnız nəşriyyat vasitəsilə həyata keçirilə bilər. O, qəzetinin bir buraxılışında yazmışdır: "Londondan yazırlar ki, iyun ayında 400 il tamam olur ki, İngilis vilayətində çapxana açılıb və tədarük edirlər ki, o günü şadyanalıq olunsun". "Əkinçi"nin ələhdarları isə tamam başqa arzudadır: onlar qəzetin çıxması gününü yox, bağlanacağı gününü "şadyanalıq" etməyə çalışırlar.

Faktlar göstərir ki, H.Zərdabının çoxsahəli həyat və fəaliyyəti içərisində kitabxana işi əsas yerlərdən birini tutur. O, kitabları və dövrü nəşrləri ancaq evlərdə deyil, kitabxanalarda da görmək istəyirdi. H.Zərdabi kitabxanalara xalqın zəngin mənəvi sərvətini gələcək nəsələ çatdıracaq vəsilə kimi baxır və öyrədirdi ki, oxucuların beynində açdığımız bilik və əqidə şırımlarını dərinləşdirmək üçün kitab və mətbuat ocağının rolu daha böyükdür. "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində verilmiş bəzi baş məqalələr və məlumat xarakterli yazılar göstərir ki, H.Zərdabi "hər bir yerdə mükəmməl bir kitabxana və qirətxana" olmasını arzulamış, mövcud kitabxanaları əhəlinin ehtiyac və tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədi güdmüşdür. "Əkinçi" qəzetində dərc olunmuş bir məlumatda deyilir: "O kitabxananın (Rusiyanın ilk ümumi kitabxanası olan Saltıkov Şedrin adına Sankt-Peterburq Kitabxanasının) siyahısına əsasən keçən il Rusiyada 9776 kitab yenidən... çap olunub". "Əkinçi"nin bu məlumatı çap etdiyi ildə - 1875-ci ildə 11422 oxucu kitabxana 159509 dəfə gələrək 337536 kitab mütaliə etmişdir" [3].

1795-ci ildə Peterburqda əsası qoyulmuş və 1814-cü ildə yanvarın 2 (14)-də oxucuların istifadəsinə verilmiş həmin kitabxana haqqında yazar Əsgər Goraninin "Əkinçi"də çap etdirdiyi "Təzə xəbərlər"nin birində deyilir: "Peterburqda bir padşahlıq kitabxanası var ki, onun hər ildə 800.000 manat xərci olur. O kitabxanada 900.000 çap, 30.000 əlyazma kitab və 75.000 kitab surəti var. Qiymətli kitabları şüşə altında saxlayırlar ki, onlara dəyməsinlər. O cümlədən, bir qızıl cildli Quran-Kərim kitabı var ki, qiyməti 33.000 manatdır. Kitabxana hər gün səhər saat 10-dan axşam saat 9-a qədər açıqdır və hər kəs o zaman gedib orada müftə kitablar və qəzetlər oxuya bilər. Hər bir dildə çap olunan kitabları və qəzetləri orada tapmaq olur və əgər bir kəs bilsə ki, filan kitab yoxdur, o zaman deyə bilər ki, onu tapıb iki həftə müddətində ona oxumağa versinlər. Hər şənbə günü kitabxana hər bir kəs gedib tamaşa edə bilər. Orada bir dəftər var ki, hər kitabxanayı gəzən mütəşəhhis adam ona öz dəsti-xətti ilə qol çəkir" [2].

H.Zərdabi Avropanın mütərəqqi mədəniyyətini öz xalqının içərisində

geniş yaymağa səy göstərək yazırdı: “Avropa məmləkətlərində kitabxanalar var ki, hər kəs gedib lazım olan kitabı orada oxuya bilər... Fırəngistanda və İtaliyada hər yüz adama 12, Belgiyada 11, Avstriyada 7, İngiltərədə 6 və Rusiyada 1 kitab düşür”.

Qəzetə başqa bir buraxılışda “Təzə xəbərlər”də yazırdı: “Peterburqda Akademiyanın kitabxanası var ki, altı hissədir: 1-ci hissədə 7.000 çap olunan qədim kitab var, 2-ci əlyazma kitabxanasıdır ki, orada 1.200 müsəlman kitabı: ərəb, fars, türk dillərində, 1200 hətta, mancur, yapon, 100 tibet, monqol, 200 gürcü, erməni, 200 sanskrit, yəni qədim hindistan dillərində, 3-cü hissədə üstü yazılı daşlar və qeyri-qədim şeylər, o cümlədən, perqament üstə yazılan Quran saxlanılır...”

Dünyanın kitab və mətbuat tarixini dərindən bilən H.Zərdabi ölkəmizdə belə kitabxanaların sayını çox, fondunu zəngin, oxucularını tələbkar, kitabxanaçısını hazırlıqlı, bibliografiya və kataloq xidmətini qüsursuz görmək istəyirdi. Qəzetinin üçillik sayıları bizi bu qənaətə gətirib çıxarır ki, Azərbaycanda kütləvi kitabxana təşkil etmək haqqında söz demək birinciliyi M.F.Axundzadəyə aid olsa da, bu ideyanı milli mətbuat səhifələrinə çıxaran ilk müəllif H.Zərdabi olmuşdur.

Bəzi kitabxanaların klubla birlikdə fəaliyyət göstərməsi haqqında ilk məlumatı da “Əkinçi” vermişdir. Rus-müsəlman klubu belə müəssisələrdən biri idi. Kitabxana açmaq məsələsində H.Zərdabi M.F.Axundzadəyə yazırdı: “Sizin təşviqinizdən sonra kitabxana məsələsində biz hərəkətə gəlmişik”, lakin “bəzi səbəblərə görə... yazmağa vahimə edirik”. “Əkinçi”nin başqa bir nömrəsində qəzetin adından sonra H.Zərdabi xüsusi bir elan çap etmişdir: “Vəkili-naməlum millət (yəni M.F.Axundzadə) kitabxana məsələsində bizim Badukubə tərəfinə bir daş atandan sonra biz (“Əkinçi”lər) hərəkətə gəlib güruldayırıq. Amma indiyəcən yağmur zühura gəlməyib” [3].

Bütün bunlar göstərir ki, hər nömrəsi düşündürən bir kitab təsiri bağışlayan “Əkinçi”nin neçə-neçə deyilməmiş fikirlər və yazılmamış kitablar üçün mötəbər mənbəyə çevrilməsi bilavasitə H.Zərdabının adı ilə bağlıdır. Mübaligəsiz deyə bilərik ki, hər nömrəsində M.F.Axundzadənin təsiri duyulan ilk Azərbaycan-türk qəzeti vasitəsilə H.Zərdabi kitab, kitabxana, çapçılıq işi və s. aktual məsələlərdən sadəcə olaraq söhbət açmaqla kifayətlənməmiş, bu fikirləri yaymağa, təbliğ etməyə, həyata keçirməyə səylə çalışmışdır.

H.Zərdabi və onun müasirlərinin “Əkinçi” vasitəsilə Şərqlə və dünya xalqlarına çatdırmaq istədikləri elm və mədəniyyət toxumları bu gün də öz müasirliyini saxlayır və insanları tərəqqiyə səsləyir. “Əkinçi” qəzetinin bütün nömrələrinin kiril (1979) və latın (2005) əlifbası ilə kitab halında çapı da bu məqsədə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. "Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi" Bakı, 2004, 326.
2. Zəkiyev İ. Əsrlərin əks-sədəsi. Bakı, Azərənəşr, 1992.
3. Əkinçi (1875- 1877). Bakı: Azərənəşr, 1979, 464 s.
4. Knyaz Aslan. Şəxsiyyətin formalaşmasında bədii ədəbiyyatın rolu: Monoqrafiya. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2008, 324 s.
5. Mişiyev A. İlk jurnalistlərimizdən biri // ADU-nun elmi əsərləri. Jurnalistika seriyası, № 2, 1975.

**BOOK AND LIBRARY ISSUES IN THE FIRST
AZERBAIJAN-TURK NEWSPAPER "EKİNÇİ"**

G.M.MAMMEDOVA

SUMMARY

The article describes that a great Azerbaijanian scientist Hasan bey Zardabi in all the newspapers "Ekinchi" editions in East and world countries, printing the articles to introduce the Azerbaijani Turks with the innovations, book, library, news and information about education problems. With his systematic efforts in this field he inspired Azerbaijan honor owners to open a printing and publishing houses, to open schools and libraries in all parts of the country and to supply them with magazines, newspapers and books.

**ВОПРОСЫ КНИГИ И БИБЛИОТЕКИ В ПЕРВОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ТУРКСКОЙ ГАЗЕТЕ "EKİNÇİ"**

Г.М.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Статья описывает, что великий Азербайджанский ученый Гасан бек Зардэби в выпусках газеты «Экинчи» в Восточных и мировых странах, печатая статьи, чтобы начать азербайджанских турок с новшеств, книги, библиотеки, новостей и информации об образовательных проблемах. С его систематическими усилиями в этой области он вдохновил владельцев чести Азербайджана открывать печать и издательства, открывать школы и библиотеки во всех частях страны и снабжать их журналами, газетами и книгами.